

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2020.32.7

Mariola Jakubowicz

Instytut Slawistyki PAN, Warszawa, Polska

ORCID: 0000-0003-4662-1796

e-mail: mjakub7@interia.pl

Sposoby wykorzystania etnolingwistyki w badaniach etymologicznych

Ethnolinguistics in etymological research

Abstract: The article is devoted to the relationship between etymology and ethnolinguistics, with particular reference to the usefulness of ethnolinguistic research in the work of etymologists. In the last thirty years numerous Slavists have combined their interest in one of these branches with an application of their research in the other branch. The article focuses on ethnolinguistics as it is represented in *Słownik stereotypów i symboli ludowych* [Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols], which explores mainly texts of folklore. It presents links binding two directions of research: (1) relations between elements of the world, from the immediate environment to the Cosmos, considered from the point of view of texts of folklore on the one hand and etymology on the other; (2) analyses of synonymous and antonymous conceptual pairs that manifest parallelism both in folklore and etymology; (3) traditional evaluation and the associated linguistic taboo.

Key words: etymology; parallelism of semantic development; ethnolinguistics; folklore; tradition; evaluation; linguistic taboo

Podstawowym zagadnieniem, na którym chciałabym skupić się w niniejszym artykule jest przydatność badań etnolingwistycznych w pracy etymologów. Nawiązuję więc do swego artykułu sprzed kilku lat, zamieszczonego również w „Etnolingwistyce”, w którym odniosłam się do przydatności efektów badań etymologicznych w pracy etnolingwistów (Jakubowicz 2012). Poruszyłam w nim przede wszystkim problemy teoretyczne związane z wykorzystywaniem przez etnolingwistów danych etymologicznych. Wydaje się celowe rozpatrzenie zależności obu dyscyplin także od odwrotnej strony.

Rozważanie przydatności etnolingwistyki dla etymologii ma sens tylko wtedy, gdy na właściwym miejscu postawimy rekonstrukcję semantyki w trakcie badań etymologicznych. Tradycyjnie etymologia nowożytna skupiała się przede wszystkim na objaśnianiu rozwoju wyrazów w zakresie formy, nie treści, bezzasadne było więc odwoływanie się do danych kulturowych, które stały się podstawą późniejszej etnolingwistyki. Ponieważ od około dwudziestu lat postulat uwzględniania strony semantycznej jest podnoszony, a także w dużym stopniu realizowany (por. Tolstaja 2008: 175), nie jest potrzebna dalsza argumentacja na rzecz konieczności uwzględniania tej strony etymologii. W dalszym ciągu artykułu będę stosować termin *etymologia* w sensie nauki o rekonstrukcji i objaśnieniu pochodzenia znaczenia wyrazu.

Na początku warto się zatrzymać nad relacją między dziedzinami językoznawstwa, które są tematem artykułu. W ostatnich latach przybierają na sile próby odnalezienia ich wspólnych cech. Nie dziwi to zresztą w sytuacji, kiedy wielu badaczy koncentrujących się na jednej z dziedzin jednocześnie zajmuje się drugą. Poza przodującymi w tych poszukiwaniach Hanną Popowską-Taborską (2010, 2012a, 2012b, 2013), patrzącą na problemy etnolingwistyczne okiem etymologa, i Jerzym Bartmińskim, prezentującym przeciwstawny punkt widzenia, można tu wymienić innych etymologów: Martę Bjeleć (1996), Aleksandra Łomę (Loma 1996, 1997, 1998), Jasną Vłajjić-Popović (1997), Marię Wojtyłę-Świerzowską (1998) oraz Anatolija Żurawłowa (Žuravlev 2005) i etnolingwistów: Nikołaja Antropowa (Antropov 2015), Jelenę Bierzowicz (Berezovič 2014), Małgorzatę Mazurkiewicz-Brzozowską (2009), Aleksandrę Niewiarę (2000), a przede wszystkim Swietłanę Tołstojową (SD 1995–2011, Tolstaja 2006, 2008)¹. W 24. numerze „Etnolingwistyki” (2012: 137–200) znalazł się blok artykułów poświęconych etymologii (Jakubczyk 2012; Jakubowicz 2012; Popowska-Taborska 2012; Toporow 2012). Cechą charakterystyczną owych międzydyscyplinarnych poszukiwań jest pewna dowolność w traktowaniu tej gałęzi językoznawstwa, która nie jest podstawową dyscypliną badaczy. W wypadku etymologów sięgających ku badaniom etnolingwistycznym rzucają się w oczy rozbieżności terminologiczne, np. *kognitywizm* w ujęciu Marii Wojtyły-Świerzowskiej (1998) oraz *językowy obraz świata* w ujęciu Hanny Popowskiej-Taborskiej (2010, 2012a, 2012b, 2013) i Marioli Jakubowicz (2015). Rozbieżności te wynikają z faktu, że autorki skoncentrowały się w swoich artykułach na tym, co jest wspólne dla każdej z owych metod badawczych, używając terminologii najbardziej aktualnej w momencie powstawania artykułów. W sytuacji odwrotnej – etnolingwistów korzystających z badań etymologicznych – również mamy do czynienia

¹ Kolejność nazwisk alfabetyczna.

z pewnymi uproszczeniami, o których szerzej piszą H. Popowska-Taborska (2012a: 159–163) i M. Jakubowicz (2012: 175–179).

Przydatność etnolingwistyki dla etymologii zasada się na skierowaniu obu nauk ku przeszłości. O ile w wypadku etymologii jest to stwierdzenie bezsporne, o tyle w wypadku etnolingwistyki wymaga uzasadnienia. Podstawą mojego sądu o diachronicznym nacechowaniu etnolingwistyki są te badania w ramach jej nurtu, które koncentrują się na zasobach językowych przynależnych tradycyjnej ludności wiejskiej (przede wszystkim SSiSL i SD). Zarówno charakter diachroniczny, jak i związek z kulturą ludową jest więc cechą etnolingwistyki tradycyjnej i tylko ją mam na myśli, podtrzymując w artykule tezę o wyraźnym związku etnolingwistyki z przeszłością. W odróżnieniu od niej współczesna etnolingwistyka ma szerszy zasięg; nie jest już nauką ograniczoną do *etnosu* w znaczeniu ludu wiejskiego, nie jest więc równoległa do *etnografii*, z którą u swoich początków była ściśle związana. Wynika z tego różnorodne podejście do płaszczyzny czasowej, z którą związane są badania etnolingwistyczne.

W artykule ograniczam się zatem do badań, opartych na materiałach tradycyjnej kultury ludowej, które były pierwotnym obiektem zainteresowań etnolingwistyki. Kluczowe jest dla mnie w tym momencie opracowanie Jerzego Bartmińskiego (Bartmiński 2008: 15–33), w którym podejmuje on polemikę z fragmentem książki Janusza Anusiewicza uzasadniającym wybór dla niej tytułu *Lingwistyka kulturowa* (Anusiewicz 1995: 10–16)². Zgadzając się z argumentacją Bartmińskiego dowodzącą, że etnolingwistyka już od dawna nie odnosi się głównie do badań związków między językiem ludowym a kulturą ludową, o czym świadczy tematyka artykułów zamieszczanych w czasopiśmie „Etnolingwistyka”, trzymam się jednak w tym artykule pierwotnego zakresu pojęcia ‘etnolingwistyka’, co argumentuję poniżej, zresztą w oparciu o fragmenty wymienionego artykułu Bartmińskiego.

² Duży wpływ na ostateczny kształt tego artykułu miały dyskusje prowadzone z Profesorem Jerzym Bartmińskim podczas sympozjum „Język a Kultura”, które miało miejsce we Wrocławiu 25–27 października 2019 roku.

Znaczenie rdzenia *etno*³, a jeszcze bardziej jego recepcja w ogólnie przyjętych w Europie terminologiach

Bez względu na to, czy weźmiemy pod uwagę przedmiotowy czy podmiotowy charakter tego członu, dotyczy on głównie obszaru ludowości bądź też (jak w wypadku np. *etnofilozofii*) obszaru społeczeństw pierwotnych. Nawet biorąc pod uwagę, mało zresztą rozpowszechniony, termin *etnoskładnia* odnoszący się do całości języka narodowego musimy mieć na uwadze fakt, że tworzenie się składni jest procesem długotrwałym i w związku z tym również ma korzenie w historii języka.

Omawiając źródła lubelskiej szkoły etnolingwistycznej, Jerzy Bartmiński pisze:

Etnolingwistyka, ta, jaką mamy dziś w Polsce, także częściowo wywodzi się ze źródeł niemieckich i amerykańskich – z teorii W. Humboldta i lingwistyki antropologicznej Sapira i Whorfa, natomiast w dużym stopniu wyrasta także z rodzimej dialektologii i folklorystyki, kontynuuje tradycje polskie i słowiańskie, nawiązuje do prac Kazimierza Moszyńskiego, kaszubologów Bernarda Sychty i Hanny Popowskiej-Taborskiej, do anglojęzycznego dorobku Bronisława Malinowskiego, do dokonań Anny Wierzbickiej, a zwłaszcza do rosyjskich semantyków Jurija Apresjana z jego koncepcją „naiwnego” obrazu świata i do etnolingwistów z etymologicznej szkoły Władimira N. Toporowa i z dialektologicznej szkoły Nikity I. Tołstoja (Bartmiński 2008: 19; wyróżnienia M.J.).

Fragmenty wyodrębnione przeze mnie rozstrzelonym drukiem pokazują, że w szkole lubelskiej dominują inspiracje ludowe (z uwzględnieniem ludowości egzotycznej B. Malinowskiego). Nie bez znaczenia dla kojarzenia lubelskiej szkoły etnolingwistycznej z kulturą ludową jest też jej sztandarowe dzieło *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL), bodaj czy nie najbardziej pomocne w badaniach etymologicznych.

Wreszcie chciałabym wspomnieć o terminie *etnolingwistyka kognitywna*, który wydaje mi się szczególnie trafny w odniesieniu do omawianych tu badań, a który znalazł uznanie również w oczach Jerzego Bartmińskiego, sądząc ze słów zamieszczonych przezeń na stronie Międzynarodowej Komisji Etnolingwistycznej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów:

Wybitna reprezentantka lingwistyki kognitywnej prof. Elżbieta Tabakowska, napisała niedawno słowa które przyjąłem z wielką satysfakcją: „Podejmując próbę opisu ‘polskiego

³ Greckie *ethnos* oznacza ‘zespół wspólnie żyjących ludzi’, ale także ‘naród, lud’, często barbarzyński, opozycją do *ethnos* mogą być *Ellenes* – Grecy. W ten sposób określano też pogan oraz żydów. Natomiast bliski mu rzeczownik *dēmos* również mógł oznaczać ‘prosty lud’, ale w opozycji do króla (*basileus*). W znaczeniu politycznym *dēmos* oznaczał ‘lud suwerenny, obywateli’. Oba leksemy, choć bliskie sobie, w warunkach demokracji greckiej rzadko były używane wymiennie.

kognitywizmu' należy chyba stwierdzić, że najlepiej reprezentowane są te badania, które sytuują się w nurcie etnolingwistycznym, od lat prowadzone w lubelskim ośrodku akademickim" (E. Tabakowska, *Kognitywizm po polsku – Wczoraj i dziś*, Kraków 2004, Universitas, s. 24). Podobne opinie – o ścisłym związku lubelskiej etnolingwistyki z kognitywizmem – formułowali Henryk Kardela 1988, Renata Grzegorzycowa 1995, Swietłana M. Tolstaja 2005, Henryk Duda 2005, Jörg Zinken 2004, 2009. Bardzo mi odpowiada formuła „etnolingwistyka kognitywna”, którą zaproponował dla naszych prac prof. Jörg Zinken (2004). Użyła jej także prof. Lidia Nepop-Ajdaczyć w wydanej w Kijowie w roku 2007 książce *Polska etnolingwistyka kognitywna*. Ta nazwa dobrze się wpisuje w naukowy pejzaż slawistycznych badań antropologiczno-kulturowych, podkreśla zbieżność, ale i odrębność w stosunku do takich nurtów etnolingwistyki słowiańskiej, jak etnolingwistyka etymologiczna Władimira Toporowa i etnolingwistyka dialektologiczna Nikity Iljicza Tołstoja (Bartmiński 2010).

Termin ten, niestety, nie przyjął się szerzej, choć można go znaleźć w tytule opublikowanego ostatnio w „Etnolingwistyce” artykułu Adama Głaza (2018), również powracającego do kwestii terminologicznych, a także w tytule publikacji Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (2013). Językoznawstwo kognitywne, którego podstawą była psychologia poznawcza zajmująca się sposobami percypowania przez człowieka otaczającego go świata, początkowo było skoncentrowane na kulisach ludzkiego myślenia. W oparciu o nie etymolog badający proces powstawania znaczeń może doszukiwać się skojarzeń, które dominowały na wcześniejszych etapach kultury. Związki między pojęciami, które mogły się narodzić w myślach naszych przodków, stoją u podstaw rekonstrukcji semantycznej. Oczywiście znaczna ich część jest na tyle oczywista, że nie potrzeba dodatkowych dowodów, aby uznać je za realne.

Choć językoznawstwo kognitywne zakorzeniło się w Polsce na dobre i stało się renomowanym kierunkiem językoznawstwa, odnoszę wrażenie, że to, co najważniejsze dla badań etymologicznych – badanie procesów na poziomie konceptualnym i intuicja badawcza – zostało w nim zmarginalizowane, jeśli nie wręcz zagubione. Ślady pierwotnego kognitywizmu widzę właśnie w etnolingwistycznych badaniach szkoły lubelskiej.

Aby odpowiedzieć na pytanie, w czym etnolingwistyka może być pomocna etymologii, w dalszym ciągu artykułu przedstawię zagadnienia, które stwarzają taką możliwość, ilustrując je przykładami.

Tradycyjny (ludowy) pogląd na relacje zachodzące między obiektami będącymi częścią świata – zarówno najbliższego środowiska, jak i Kosmosu

Wyrazem, przy rozpatrywaniu którego warto zwrócić się do badań etnolingwistycznych, jest polska nazwa *księżyc*, formalnie derywowana od rzeczownika *księżę* (Sławski 1966–1969: 277). Jest ona innowacyjna w stosunku do

starszej nazwy *miesiąc*, dominującej w językach słowiańskich, i niespotykana poza językiem polskim (łącznie z kaszubskim) i połabskim. Najdawniejsze użycia nazwy *księżyc* pochodzą z języka staropolskiego. Pierwotne znaczenie ‘syn księcia’ zostało poświadczane w XIV-wiecznych *Kazaniach świętokrzyskich*, natomiast datowanie znaczenia odnoszącego się do ciała niebieskiego jest późniejsze, bo pochodzi dopiero z pierwszej połowy XV wieku (SSłpol 3: 431). Ponieważ przyrostek obecny w omawianej nazwie wyraźnie wskazuje na patronimicum (por. *dziezic*, dawne *królewic*, a przede wszystkim nazwy osobowe typu *Szymonowic*), rodzi się pytanie, która z gwiazd czy planet miałyby być ojcem *księżycy*. Oczekiwaną odpowiedzią jest: *słońce*, jednak w materiałach SSiSL nie znajdujemy wyraźnego potwierdzenia tego domysłu. Por.:

Słońce tworzy kolekcje z ciałami niebieskimi. Słońce i księżyc traktuje się jako parę ludzi: męża i żonę [...], dwóch braci [...] których siostrami – we współczesnej poezji ludowej – są gwiazdy [...]. W pieśniach i przemowach obrzędowych na wschodzie Polski do słońca porównuje się pannę młodą, do księżycy – pana młodego (SSiSL I/1/119–157).

Jak widać, we wszystkich wymienionych przypadkach chodzi o pokrewieństwo na jednym poziomie, brak natomiast pokrewieństwa zstępującego, którego należałoby szukać. W tej sytuacji trzeba zadowolić się faktem, że w wyobraźni ludowej wyraźne jest pokrewieństwo między słońcem a księżycem. Można natomiast wspomóc się formułami powitalnymi, w których księżyc nazywany jest *niebieskim dziezicem*, *niebieskim królewiczem* lub *synem Dawida* (SSiSL I/1/159). Pytanie tylko, czy dwie pierwsze formuły nie są utworzone wtórnie ze względu na rym: *księżyc* : *dziezic* : *królewic*. Według hipotezy Kazimierza Moszyńskiego charakterystyczny dla młodych istot przyrostek *-ic* może wynikać z faktu, że początkowo omawianą nazwą oznaczany był pierwszy okres pojawiania się księżycy po nowiu i dopiero z czasem znaczenie jego uległo rozszerzeniu (Moszyński 1967: 455; SSiSL I/1/187).

Stosunki między pojęciami o antonimicznych znaczeniach

Specyficzną metodę badania danych etymologicznych wraz z etnolingwistycznymi obrała Swietłana Michajłowna Tołstojowa. Badaczka ta analizuje jednocześnie synonimiczne bądź przeciwstawne pary pojęciowe, poszukując paralelizmu w ich rozwoju obecnego zarówno na płaszczyźnie folkloru, jak i na płaszczyźnie etymologii. Takie analizy mogą być podpowiedzią w wypadkach problemów z ustaleniem przebiegu zmian znaczeniowych. Przytoczę tu przykład opozycji między znaczeniami ‘stary’ (psł. **starō*) i ‘młody’ (psł. **moldō*), która, na gruncie przytoczonych przez nią zwyczajów ludowych,

okazuje się paralelna do opozycji ‘twardy’ względem ‘miękki’ oraz do opozycji ‘suchy’ względem ‘mokry’ (Tolstaja 2008: 182–187). Nie można wykluczyć, że opisane zwyczaje (związane przede wszystkim z efektami czynności wykonywanych w różnych fazach księżyca)⁴ są związane ze śladowymi resztkami pierwotnego znaczenia obu prasłowiańskich wyrazów, jako że pierwotnym znaczeniem przymiotnika **starǫ* na najwcześniejszym etapie prasłowiańszczyzny musiało być ‘twardy, silny, krzepki’, a przymiotnika **moldǫ* ‘miękki’. Na takie znaczenia wskazują odpowiedniki w innych językach indoeuropejskich (por. np. Boryś 2005: 332 i 665).

Tradycyjne wartościowanie

W badaniach etymologicznych często spotykamy się z trudnościami wynikającymi z niezrozumiałego już dziś przebiegu rozwoju semantycznego. Część z tych problemów wynika ze zmian w wartościowaniu. O tym traktuje np. artykuł Renaty Grzegorzczkovej, w którym autorka, wychodząc od etymologii wyrazu *pokora* i staropolskiego *śmiara*, stara się uzasadnić odmienne konotacje związane z tymi wyrazami różnym wartościowaniem ich etymologicznych podstaw (Grzegorzczkova 1993). *Pokora* z psł. **po-kora* (por. **koriti* ‘upokarzać’) jest związana z czasownikiem **karati* ‘karać’. Ta przesłanka wskazuje, że postawa pokory wynika z obawy przed karą, jest więc postawą wymuszoną. Inaczej jest w wypadku stpol. *śmiara* etymologicznie związanego z rzeczownikiem *umiar* i czasownikiem *mierzyc* (z psł. **měriti*), których pochodzenie wydaje się wskazywać na postawę samoograniczenia, będącego dobrowolną decyzją. Kolejnym przykładem są kontynuanty pie. **kwoinā* w językach indoeuropejskich (Boryś 2005: 54). Istotna jest tu obserwacja, że od jednego etymonu wywodzą się nazwy zdecydowanie wartościowane pozytywnie – przede wszystkim w językach bałtyckich (litew. *kaina* ‘cena, wartość, pożytek, korzyść’) i słowiańskich (np. scs. *cěna* ‘zapłata, okup, wartość, cena’) – oznaczające wartości pożądane, a nawet same abstrakcyjne nazwy wartości (np. pol. *cenny*, ros. *ценность*). Godne uwagi jest, że w językach indoaryjskich od tego samego etymonu utworzono nazwy ‘pojęć’ o przeciwnym nacechowaniu (awest. *kaēnā* ‘odwet, zemsta, kara’). Jeszcze ciekawszy jest różnorodny rozwój znaczeń kontynuantu w języku greckim (ποινή ‘okup pieniężny za zabójstwo’, ‘zapłata, kara, zadośćuczynienie’, ‘re-kompensata; nagroda’, ‘uwolnienie, wyzwolenie, ulga, ratunek’, ‘zemsta’

⁴ Np. Nie nada **na motodiku** porosjonka riezat’ – sało budiet **mokroje**; Kapustu nužno kwasit’ **na motodiku**, szob buła **mjagen’kaja**.

(Abramowiczówna 1962: 571). Rozwój semantyczny w języku greckim zasługuje na odrębną analizę, istotna jest natomiast odpowiedź na pytanie, czy na podstawie przytoczonych danych można zaryzykować twierdzenie, że zemsta była aktem wartościowanym pozytywnie. Etnolingwiści odwołują się tu zapewne do pojęcia „zemsty honorowej” jeszcze dziś istniejącego w niektórych tradycyjnych społeczeństwach jako do czynnika pozajęzykowego, natomiast etymolog zada sobie pytanie, czy sam rozwój w obrębie pojęcia płacenia czymś za coś nie jest wystarczającym uzasadnieniem. Spostrzeżenie, że wyrazy związane z oceną (np. estetyczną) są podatne na zmiany znaczeniowe, nie jest niczym nowym i były odnotowywane również przez językoznawców bynajmniej niekoncentrujących się na badaniach nad wartościami. Ocena jest z natury subiektywna i jako taka może wpływać na zmienność konotacji aksjologicznej danego wyrazu. Niekiedy zmiany idą tak daleko, że doprowadzają do enancjosemii, czyli antonimii wyrazów o tym samym brzmieniu. Ten problem pojawia się z pewnością przy jednym z jej typów, gdy nacechowanie pozytywne bądź negatywne danego leksemu zależy od punktu widzenia. Przykładami wyrazów, w których ocena doprowadziła do dwubiegunowego rozwoju znaczeniowego, są leksemy pochodzenia prasłowiańskiego: słoweńskie *čúden* ‘cudowny; niezwykły’, w niektórych dialektach tego samego języka mające znaczenie ‘brzydki, obrzydliwy’ (SP 2: 279) albo pol. *błogi* wobec ukr. *blahýj* i brus. *blahí* w znaczeniach ‘zły, kiepski, obrzydliwy’ (SP 1: 307)⁵.

Przemianami w wartościowaniu ludzkich przymiotów można próbować objaśnić rozwój znaczeniowy wyrazu *stary* < psł. **starǫ*, który w językach słowiańskich zastąpił odziedziczone z praindoeuropejszczyzny **vetǝchǝ*. Wyraz ten, powszechny w całej słowiańszczyźnie, ma korzenie w języku praindoeuropejskim i jest oparty na rdzeniu **sta-* o znaczeniu ‘stać’ z pochodzącym już z tamtej epoki przyrostkiem *-ro-*. Zarówno sama podstawa motywacyjna, jak i znaczenia odpowiedników psł. **starǫ* występujące w innych językach indoeuropejskich (litew. *storas* ‘tęgi, mocny’, stnord. *storr* ‘duży, wielki’, grec. *staurós* ‘gruby’) wskazują na to, że pierwotnie psł. wyraz **starǫ* był związany z takimi cechami, jak siła, trwałość, i dopiero na gruncie języka prasłowiańskiego jego znaczenie uległo zmianie. Pozostaje kwestią otwartą, czy obszarem pojęciowym, którego dotyczyła ewolucja, były obiekty podległe działaniu ludzkiemu, jak w przedstawionej wyżej propozycji Swietłany Michajłowny Tołstojowej, czy sam człowiek. W tym ostatnim wypadku należałoby oczekiwać rozwoju od wcześniejszego, odziedziczonego z praindoeuropejskiego ‘silny, tegi’ (więc może ‘dojrzały; w sile wieku’) do

⁵ Więcej przykładów zawarłam w swoich artykułach: Jakubowicz 2008 i 2010.

obecnego we wszystkich językach słowiańskich ‘stary’. Ta zmiana znaczenia nie byłaby zapewne możliwa, gdyby pojęcie starości nie było wartościowane pozytywnie. Dowodów na to nie da się odnaleźć w etymologii, mogą ich natomiast dostarczyć analizy etnolingwistyczne⁶.

Tabu językowe

Jednym z obszarów badawczych, w których etnolingwistyka może być pomocna w rozwiązywaniu tajników etymologii semantycznej, są badania nad zagadnieniem tabu. Stanowiły one w ostatnich latach przedmiot zainteresowania środowisk etnolingwistycznych (Dąbrowska 1993 i 2009; Krawczyk-Tyrpa 2001). Dla badań etymologicznych zawsze aktualne jest pytanie, na które obszary znaczeniowe oddziałuje zjawisko tabu. Wiadomo, że tabuizowane były nazwy niebezpiecznych zwierząt i każdy językoznawca wymieni tu przykład niedźwiedzia, którego praindoeuropejska nazwa, zarówno w językach słowiańskich, jak i w germańskich, została zastąpiona nazwami innowacyjnymi; w pierwszym wypadku odnoszącą się do ulubionego pożywienia, w drugim – do koloru futra. Z drugiej strony wilk, w dawnych warunkach przyczyniający niemniej szkód niż niedźwiedź, zachował swoją pierwotną nazwę w większości języków indoeuropejskich⁷. W etymologii brak jednak analiz, które nadawałyby się do całościowej oceny tego zjawiska. Jedynie wybrane pola pojęciowe z zakresu tabu (np. nazwy nieślubnego dziecka) stały się przedmiotem badań onomazjologicznych (Ananeva 2018; Janyšková 2019; Kopecká 2014). Odpowiedź na pytanie o zakres występowania tabu wymaga jednak objęcia badaniem znacznie większych zasobów leksykalnych. W związku ze zmianami nazw aktualne jest pytanie o ich przyczyny. Przy okazji badań etymologicznych można zauważyć, że jedne grupy leksykalno-semantyczne są bardziej archaiczne od innych. Przykładem grupy wywodzącej się z praindoeuropejszczyzny są nazwy pokrewieństwa, co wydaje się zrozumiałe, ponieważ związki rodzinne, zwłaszcza te najprostsze, między rodzicami a potomstwem i wśród potomstwa, istniały od zawsze. Inną grupą pojęciową, wspólną wszystkim ludziom, powinny być nazwy części ciała. Nie zawsze jednak tak się dzieje. W językach słowiańskich pie. pochodzenie mają prawie wszystkie części twarzy: oczy, brwi, uszy, nos, język, broda, a także niektóre organy wewnętrzne,

⁶ Por. artykuł A. Niewiary z podobnego punktu widzenia omawiający triadę: STARY – MŁODY – NOWY (Niewiara 2000: 102–104).

⁷ A. Krawczyk-Tyrpa zwraca uwagę na to, że nadawanie zwierzętom nazw zastępczych było spowodowane nie tylko strachem przed zwierzętami zagrażającymi człowiekowi, ale także innymi przyczynami (por. np. fragment dotyczący zająca, zob. Krawczyk-Tyrpa 2001: 101–102).

takie jak serce czy – będące najważniejszą częścią szkieletu – kości. Jednak szczególnie wyróżniające się, widoczne na pierwszy rzut części ciała, jak ręka, noga i głowa, nie zachowały wcale dawnych nazw indoeuropejskich. Dla wymienionych części ciała powstały nazwy innowacyjne. Prasłowiańska nazwa nogi **noga* powstała przez rozszerzenie treści dawnej praindoeuropejskiej nazwy paznokcia, zachowanej choćby w językach bałtyckich. Z kolei nazwy głowy i ręki są wspólne dla grupy słowiańskiej i bałtyckiej, ale odmienne dla pozostałych języków indoeuropejskich. Ciekawe, że również germańskie nazwy ręki (*hand* w języku niemieckim i angielskim) są specyficzne dla tej jednej grupy językowej. Podobnie, jak w grupie bałto-słowiańskiej, wyrazy te próbuje się łączyć z czasownikiem oznaczającym chwywanie (goc. *frāhin[th]an* [Kluge 1995: 353]), choć sam autor słownika odnosi się do tego z rezerwą⁸. Wiadomo, że wymienione części ciała również współcześnie są obiektem innowacji nominacyjnych, choć nazwy takie nie wychodzą poza rejestr potoczny (np. *graby, giry, makówa, czacha*). Być może etnolingwistyka jest w stanie ustalić, czy proces ten w jakiejś mierze jest oparty na zmianach tabuistycznych. Z opracowań na temat tabu wynika, że przedmiotem tego zjawiska są te spośród części ciała, które uchodzą za wstydlive – związane z wydalaniem, bądź z kopulacją (Krawczyk-Tyrpa 2001: 186–190). Przemiany dotyczące nazw innych części ciała nie były chyba przedmiotem całościowych badań.

Z pewnością nie wymieniałam tutaj wszystkich możliwości, poprzez które etnolingwistyka może być pomocna dla etymologii. W badaniach etymologicznych interpretacja sposobu myślenia naszych przodków opiera się przede wszystkim na intuicji badacza. Przewaga badań etnolingwistycznych polega na bardziej usystematyzowanym podejściu do przedmiotu badań. Podczas gdy etymolodzy badają poszczególne leksemy – najczęściej w porządku alfabetycznym, rzadziej według pól znaczeniowych – etnolingwiści starają się dotrzeć do mechanizmów i sformułować zasady bardziej uogólnione, jak choćby cytowana wyżej Swietłana Tołstojowa. Mam nadzieję, że dzięki temu w najbliższym czasie przynajmniej część zawartych w artykule pytań doczeka się odpowiedzi.

Literatura

- Abramowiczówna Zofia, 1962, *Słownik grecko-polski*, t. 3, Warszawa.
Ananeva Natalija, 2018, *Nekotorye nazvanija vnebračnogo rebenka v russkom jazyke*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” LXVI, s. 7–20.

⁸ Morphologisch ist diese Annahme allerdings problematisch, weil es keine germanischen Nomina agentis dieser Art gibt.

- Antropov Nikolaj P., 2015, *K ètimologii zapadnopolessko-belorusskogo obrjadovogo termina „Kust”*, [w:] *Trudy Instituta russkogo jazyka im. V. V. Vinogradova*, IV: *Ètimologija*, otv. red. Žanna Ž. Varbot, Moskva, s. 15-50.
- Anusiewicz Janusz, 1995, *Lingwistyka kulturowa*, Wrocław.
- Bartmiński Jerzy, 2008, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna*, [w:] *Język a kultura*, t. 20: *Tom jubileuszowy*, red. Anna Dąbrowska, Wrocław, s. 15–33.
- Bartmiński Jerzy, 2010, *Linguistic worldview as a problem of cognitive ethnolinguistics*, <http://ethnolinguistica-slavica.org/index.php> [wpis 10.03.2010; dostęp 28.10.2019].
- Berezovič Elena L., 2014, *Russkaja leksika na obščeslavjanskom fone: semantiko-motivacionnaja rekonstrukcija*, Moskva.
- Bjeletić Marta, 1996, *Od devet brata krv (fitonimi i termini srodstva)*, „Kodovi Slovenskih Kultura” 1, s. 89–101.
- Boryś Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Dąbrowska Anna, 1993, *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*, Wrocław.
- Dąbrowska Anna (red.), 2009, *Język a kultura*, t. 21: *Tabu w języku i kulturze*, Wrocław.
- Duda Henryk, 2005, *Ethnolinguistic School of Lublin. On the research of the so-called linguistic image of the world in Poland*, [w:] *Area and Culture Studies* 71, Tokyo, s. 197–213.
- Głaz Adam, 2018, *Lubelska etnolingwistyka kognitywna a anglojęzyczna lingwistyka kulturowa. Wybrane problemy*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 30, s. 231–257. DOI: 10.17951/et.2018.30.231.
- Grzegorzczkova Renata, 1993, *Pokora, pycha i pojęcia pokrewne*, [w:] *Nazwy wartości: studia leksykalno-semantyczne*, I, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin, s. 23–39.
- Grzegorzczkova Renata, 1995, *Die Lubliner antropologisch-kulturelle und kognitive Sprachwissenschaft der letzten Jahrzehnte*, [w:] „*Convivium*”. *Germanisches Jahrbuch. Polen. Bonn, Deutscher Akademischer Austauschdienst*, s. 153–179.
- Jakubczyk Marcin, 2012, *Szaleńcy i inni błędzący w leksyce słowiańskiej i romańskiej*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 24, s. 137–153.
- Jakubowicz Mariola, 2008, *Zjawisko enancjosemii na przykładzie słownictwa wartościującego estetycznie w językach słowiańskich*, [w:] *Językoznawstwo historyczne i typologiczne. W 100-lecie urodzin profesora Tadeusza Milewskiego*, red. Leszek Bednarczyk, Kraków, s. 517–523.
- Jakubowicz Mariola, 2010, *Enancjosemia – próba przedstawienia podstawowych problemów*, „*Język Polski*” XC, z. 1, 2010, s. 23–31.
- Jakubowicz Mariola, 2012, *Badania etnolingwistyczne a etymologia*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 24, s. 173–181.
- Jakubowicz Mariola, 2015, *Etymologia a językowy obraz świata*, „*Poradnik Językowy*”, z. 1, s. 45–52.
- Janyšková Ilona, 2019, *K izučeníju nazvanij vnebračnogo rebenka v staroslavjanskom i (staro)češskom jazykah*, [w:] *Ètnolingvistika, Onomastika, Ètimologija, Materialy IV meždunarodnoj naučnoj konferencii, Ekaterinburg, 9–13 sentjabrja 2019 g.*, otv. red. Elena L. Berezovič, Ekaterinburg, s. 371–372 (wersja rozszerzona przyjęta do druku w: „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”).
- Kardela Henryk, 1988, *Tak zwana gramatyka kognitywna a problem stereotypu*, „Etnolingwistyka” 1, s. 35–46.
- Kluge Friedrich, 1995, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, bearb. von Elmar Seebold, 23., erw.(eiterte) Aufl.(age), Berlin–New York.

- Kopecká Martina, 2014, *Pomenovania slobodnej matky a jej dieťaťa v slovenských nárečiach*, "Kultúra slova" 48/3, s. 157–162; 48/4, s. 226–234.
- Krawczyk-Tyrpa Anna, 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz.
- Loma Aleksandar, 1996, *Dva slovenska naziva za crnu topolu i Apolon kao božanski ogan'*, „Kodovi Slovenskih Kultura” 1, s. 23–30.
- Loma Aleksandar, 1997, „*Drvojadi*”, „Kodovi Slovenskih Kultura” 2, s. 153–162.
- Loma Aleksandar, 1998, „*Ženidba sa preprekama*” i *ratnička inicijacija*, „Kodovi Slovenskih Kultura” 3, s. 196–217.
- Mazurkiewicz-Brzozowska Małgorzata, 2009, *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*, Lublin.
- Moszyński Kazimierz, 1967, *Kultura ludowa Słowian*, wyd. 2, oprac. Jadwiga Klimaszewska, t. 2, cz. 1, Warszawa.
- Nepop-Ajdacyć Lidia, 2007, *Polska etnolingwistyka kognitywna*, Kijów.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2013, *Projekt badawczy (ETNO) EUROJOS a program etnolingwistyki kognitywnej*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 25, s. 267–281. DOI: 10.17951/et.2013.25.267.
- Niewiara Aleksandra, 2000, *Badania etymologii a odtwarzanie językowego obrazu świata*, [w:] *Język a kultura*, t. 13: *Językowy obraz świata i kultura*, red. Anna Dąbrowska, Janusz Anusiewicz, Wrocław, s. 97–105.
- Popowska-Taborska Hanna, 2010, *W poszukiwaniu językowego obrazu świata: dom, praca, wolność, a także honor i Europa w kaszubskich dialektach i w powstającym kaszubskim języku literackim*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 22, s. 53–71.
- Popowska-Taborska Hanna, 2012a, *Rola etymologii w kształtowaniu językowego obrazu świata*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 24, s. 155–171.
- Popowska-Taborska Hanna, 2012b, *W poszukiwaniu językowego obrazu świata: o zawłości dziejów pojęć i wyrazów: dom, wolność, honor i Europa na współczesnych Kaszubach*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin, s. 242–249.
- Popowska-Taborska Hanna, 2013, *Rola zapożyczeń w procesie kształtowania się językowego obrazu świata*, [w:] *Slavica Svetlanica: Jazyk i kartina mira: k jubileju Svetlany Mihajlovny Tolstoj*, red. Aleksandr V. Gura, Ol'ga V. Belova, Elena L. Berezovič, Moskwa, s. 143–149.
- SD – *Slavjanske drevnosti*, red. Nikita I. Tolstoj, Svetlana M. Tolstaja, t. 1–5, s. 1995–2011.
- Sławski Franciszek, 1966–1969, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 3, Kraków.
- SP 1 – Sławski Franciszek (red.), 1974, *Słownik prastowiański*, t. 1, Kraków.
- SP 2 – Sławski Franciszek (red.), 1976, *Słownik prastowiański*, t. 2, Kraków.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, t. 1. *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996, cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999, cz. 3: *Meteorologia*, Lublin 2012, cz. 4: *Świat, światło, metale*, Lublin 2012; t. 2. *Rosliny*, cz. 1: *Zboża*, Lublin 2017; cz. 2: *Warzywa, przyprawy, warzywa przemysłowe*, Lublin 2018, cz. 3: *Kwiaty*, Lublin 2019, cz. 4: *Zioła*, Lublin 2019.
- SStpol – *Słownik staropolski*, red. Stanisław Urbańczyk, t. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1962.
- Tabakowska Elżbieta, 2004, *Kognitywizm po polsku – Wczoraj i dziś*, Kraków.
- Tolstaja Svetlana M., 2005, *Ėtnolingvistika Eži Bartmin'skogo*, [w:] *Eži Bartmin'skij, Jazykovej obraz mira: Očerki po Ėtnolingvistike*, Moskwa, s. 9–20.

- Tolstaja Svetlana M., 2006, *Kul'turnaja semantika i ètimologija*, [w:] *Studia Etymologica Brunensia* 3, Praha 2006, s. 415–428; przedruk pt. *Kul'turnaja semantika i semantičeskaja rekonstrukcija*, [w:] Tolstaja 2008, s. 175–187.
- Tolstaja Svetlana M., 2008, *Prostranstvo slova. Leksičeskaja semantika v obščeslavjanskoj perspektive*, Moskwa.
- Toporow Władimir, 2012, *Teonimy staroruskie w świetle teorii trzech funkcji Georges'a Dumézila* (Stribog, Perun, Weles), „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 24, s.183–200.
- Vlajić-Popović Jasna, 1997, Olovina, *starinsko piće nalik pivu*, „Kodovi Slovenskih Kultura” 2, s. 163–169.
- Wojtyła-Świerzowska Maria, 1998, *Kognitywizm w etymologii*, „Rocznik Slawistyczny” LI, s. 17–31.
- Zinken Joerg, 2009, *The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American cognitive linguistics*, [w:] Bartmiński Jerzy, 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London, s. 1–5.
- Zinken Jörg 2004, *Metaphors, stereotypes, and the linguistic picture of the world: Impulses from the Ethnolinguistic School of Lublin*, [w:] *Metaphorik.De*, No. 7, 12.2004, s. 115–136.
- Žuravlev Anatolij F., 2005, *Jazyk i mir. Lingvističeskij komentarij k trudu A. N. Afanas'eva „Poëtičeskie vozzrenija slawjan na prirodu”*, Moskwa.

Streszczenie: Artykuł jest poświęcony związkom etymologii z etnolingwistyką, a szczególnie ocenie przydatności badań etnolingwistycznych w pracy etymologów. W ostatnim trzydziestolecu nie brakuje slawistów, którzy łączą zaangażowanie w jednej z tych dziedzin językoznawstwa z wykorzystaniem swoich badań w drugiej. W artykule omawiana jest gałąź etnolingwistyki reprezentowana przez *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, której głównym obiektem są badania nad tekstami folkloru. Przedstawione zostały momenty, które szczególnie często stają się ogniwami łączącymi oba kierunki badań: (1) relacje między elementami świata – od najbliższego środowiska do Kosmosu – rozpatrywane z punktu widzenia tekstów folkloru z jednej strony, a etymologii z drugiej; (2) analizy synonimicznych bądź przeciwstawnych par pojęciowych ujawniających paralelizm rozwoju obecny tak na płaszczyźnie folkloru, jak i etymologii; (3) tradycyjne wartościowanie i związane z nim tabu językowe.

Słowa kluczowe: etymologia; paralelizm rozwoju semantycznego; etnolingwistyka; folklor; tradycja; wartościowanie; tabu językowe; *Słownik stereotypów i symboli ludowych*